

Fra fæstningsanlæg til bypark II Planlægning og politik

*Change from fortification to a urban park II
Planning and Policies*

Peter Wagner⁹⁾

Keywords: Moats, ramparts, parks, recreational areas, horticulture, history, Denmark, planning, strategy, policies

I midten af forrige århundrede var det åbenlyst for enhver (undtagen militæret), at en udvidelse af byen var nødvendig. Koleraen i 1853, som var et resultat af en for tæt befolkning og deraf følgende dårlig hygiejne, havde været en påmindelse om, at man ikke fortsat kunne lade stå til. Da den nye grundlov netop var gennemført og rigsdagsmedlemmerne dengang havde en anden lødighed end i dag, udarbejdede et enkelt rigsdagsmedlem, professor J. Wilkens, i 1854 et første forslag til voldenes flytning; en militær ekspert, kaptajn Købke, beregnede omkostningerne for ham¹.

Forslaget motiveredes med, at det var nødvendigt med udvidelse af byen, da den manglende plads førte til sammenstuvning af folk i for små boliger, deraf følgende huslejestigninger, stigende dødelighed og udflytning til forstæderne, der dengang, på grund af demarkationslinien lå på den anden side søerne (Nørrebro og Vesterbro). »Mon«, skriver han, »det skulde være af Lyst til selskabelighed, at flere Familier har pakket sig sammen i eet Værelse, adskilte ved Kridtstreger, som de maae banke Børnene til ikke at overskride? Mon det skulde være landligt Sværmeri for Møddinglugt, der har drevet andre op under et Lokumstag?« Nu lagde Wilkens vægt på lys og luft, og når man betragter hans plan, må man gøre sig klart, hvorfor han ikke foreslog parker på voldterrænet. Det hang også sammen med hans uvilje mod at folk flyttede ud på Nørrebro eller Vesterbro. Han havde lillebymenneskets angst for afstande, parkerne og søerne ville gøre vejen for lang: »Naar man kan indrette sig saaledes, at man eengang om Dagen gaaer til og eengang fra sine Forretninger, saa kunde det vel være overkommeligt for de Fleste at boe udenfor Søerne, uagtet de havde deres Forretninger inde i Byen; men skal man gaae blot 2 Gange frem og tilbage, saa vil man allerede have daglig een Miil eller halvanden. Har man stillesiddende Forretninger, saa kan det mangengang være sundt at boe langt borte, og disse

vilde ikke lide ved Gangen; men for den, der skal leve af legemligt Arbejde (og det skulle de fleste, der bor i brokvartererne), er det ingen Bagatel, at en Deel af Kræfterne sættes overstyr ved Bevægelsen til og fra Arbejdet. « Denne angst for, at byen skal blive for stor ved den samlede virkning af et parkbælte og søerne, hænger diskussionen de næste 15 år.

Hvad gjorde Wilkens så i stedet? »Jeg har foreslaaet et Bælte af 150 Alens Bredde midt over Stadsgraven holdt ubebygget, i al fald til vore Efterkommeres Tid. Med Undtagelse af et stort Torv, hvortil der vil være Trang midt imellem Nørre- og Østerport, og et mindre uden for det Sted, hvor Østerport nu er beliggende, har jeg tænkt mig dette Bælte beplantet som 110 Alen brede Grønninger med en 20 Alen bred Gade paa hver Side. Disse Smaahaver, 19 i Tallet turde i Forbindelse med de nye Fæstningsværker (der lå indenfor søerne) afgive saa god en Erstatning for de gamle Volde, som Spadseregange betragtet, som man med nogenlunde Billighed kan forlange. «

Han medregner til byens nye byggegrunde *ikke* i første omgang Citadellet, derimod medregner han Tivoli »da der ingen Grund er til under de forandrede Forhold at lade dette Etablissement uden Vederlag indtage en stor Byggeplads. « Det bør bemærkes, at i 1843 var en del af voldterrænet blevet frigivet til offentlige forlystelsesformål, nemlig til Carstensens Tivoli-Vauxhall. I modsætning til sine efterfølgere gør Wilkens opmærksom på, at de opfyldte grave i mange år fremover vil være dårlige byggegrunde og derfor bør sælges som sådanne til sidst.

Det næste forslag, der fremkommer, var udarbejdet af Conrad Seidelin i 1858². Han er ikke nær så interesseret i kendsgerninger som Wilkens, til gengæld var han en mand med visioner. Ud for Rosenborg ville han anlægge »en Plads (G): 400 Alen lang og 325 Alen bred, i Midten tænkes en Colossal Statue. Dernæst udfor Frederiksborggaden et Axeltorv (E) med et Theater (Det nuværende kongelige teater var endnu ikke bygget, tværtimod var det gamle lige blevet ødelagt af Jørgen Hansen Koch) og en Postgaard. En stor Plads (A som dannes af 4 Bygninger, nærmest tiltænkt Regeringsvæsenet, i Midten en colossal Statue) udfor Ny Vestergade, hvorigennem Forlængelsen af Christiansborgs Hovedaxe gaar. « En boulevard skulle anlægges langs søernes inderside (altså hvor Vester- og Øster Søgade nu ligger) og afsluttes med en park i hver ende ved henholdsvis Kalveboderne og den nuværende Nordhavn. Seidelin ville også nedlægge Tivoli.

Det er tydeligt at ophavsmanden til denne plan er stærkt påvirket af anlæggelsen af Ringen og de store pladser (Schwarzenbergplatz, Maria Theresienplatz), som fandt sted i Wien i forbindelse med sløjfningen af fæstningsværkerne der.

Inden gennemgangen af næste plan er det nødvendigt med et lille sidespring.

I 1856 havde professor i botanik ved Københavns Universitet, A.S. Ørsted, i artikler i avisen »Fædrelandet« fremsat forslag om, at den botaniske have, som dengang lå foran Charlottenborg, der hvor Udstillingsbygningen nu ligger (huset vender som bekendt ryggen mod Kongens Nytorv) skulle flyttes. Den gamle have fra 1778 var for lille, grundvandet stod for højt, og da byens udvidelse jo alligevel diskuteredes »burde man også være betænkt på, inden det blev for silde, at vælge en passende Plads i Byens Nærhed for en botanisk Have.«³

Havens konstituerede direktør, Johan Lange, gjorde opmærksom på, at en høj bebyggelse, som man havde planer om på Gammelholm, ville gøre haven for mørk.

I 1857 henvender universitetets konsistorium sig til ministeriet om sagen, og ministeriet anmoder derefter konsistorium om at overveje sagen under henvisning til en gammel plan om at flytte haven til Rosenborg have. Konsistorium nedsatte en komité (Forchhammer, Steenstrup, Lange), der i 1859 afsluttede arbejdet med at erklære havens flytning for nyttig, ja nødvendig, når Gammelholm blev bebygget. Rosenborg var ikke egnet, Frederiksberg var det bedste bud, men da det var for langt fra universitetet, foreslog man i stedet volden og glaciset mellem Gothersgades og Sølvgades forlængelser – mellem byen og det planlagte kommunehospital. Konsistorium tiltrådte forslaget, men krigsministeriet ville ikke, så længe sløjfningen af voldene ikke var vedtaget. Kommissionen lod sig dog ikke imponere af general von Hansens teatertorden, og det gjorde rigsdagen heller ikke, idet denne efter kommissionens forslag på finansloven for 1861-62 bevilgede penge til en planteskole på glaciset til opelskning af træer til den nye have. I øvrigt skete der så ikke noget før i 1865. Da ville ministeriet opføre en udstillingsbygning på den gamle botaniske haves grund, men universitetets havekommission mente ikke at kunne tillade noget, så længe flytningen ikke var afgjort. Kommissionen havde dog fået den af ministeriet nedsatte kommission for voldenes sløjfning til at indlægge den nye botaniske have i sin plan. Denne plan: »Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Københavns Demarcationslinie og den indre By efter Fæstningsvoldenes Sløjfning, med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. Udarbejdet af den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission« kom samme år (1865)⁴.

Denne plan er særlig interessant. Det fremgår, at en del af de ideer, der lå til grund for Wilkens' plan, faktisk er bevarede og udbyggede, men fæstningsanlæg er – indenfor søerne – helt opgivet. I bemærkningerne til forslaget hedder det, at det er en hovedregel »at der sørges for saa vidt muligt lige og radiale Færdselslinier fra Byens Centrum til Forstæderne og Omegnen,« noget allerede Wilkens havde været inde på i sine betragtninger.

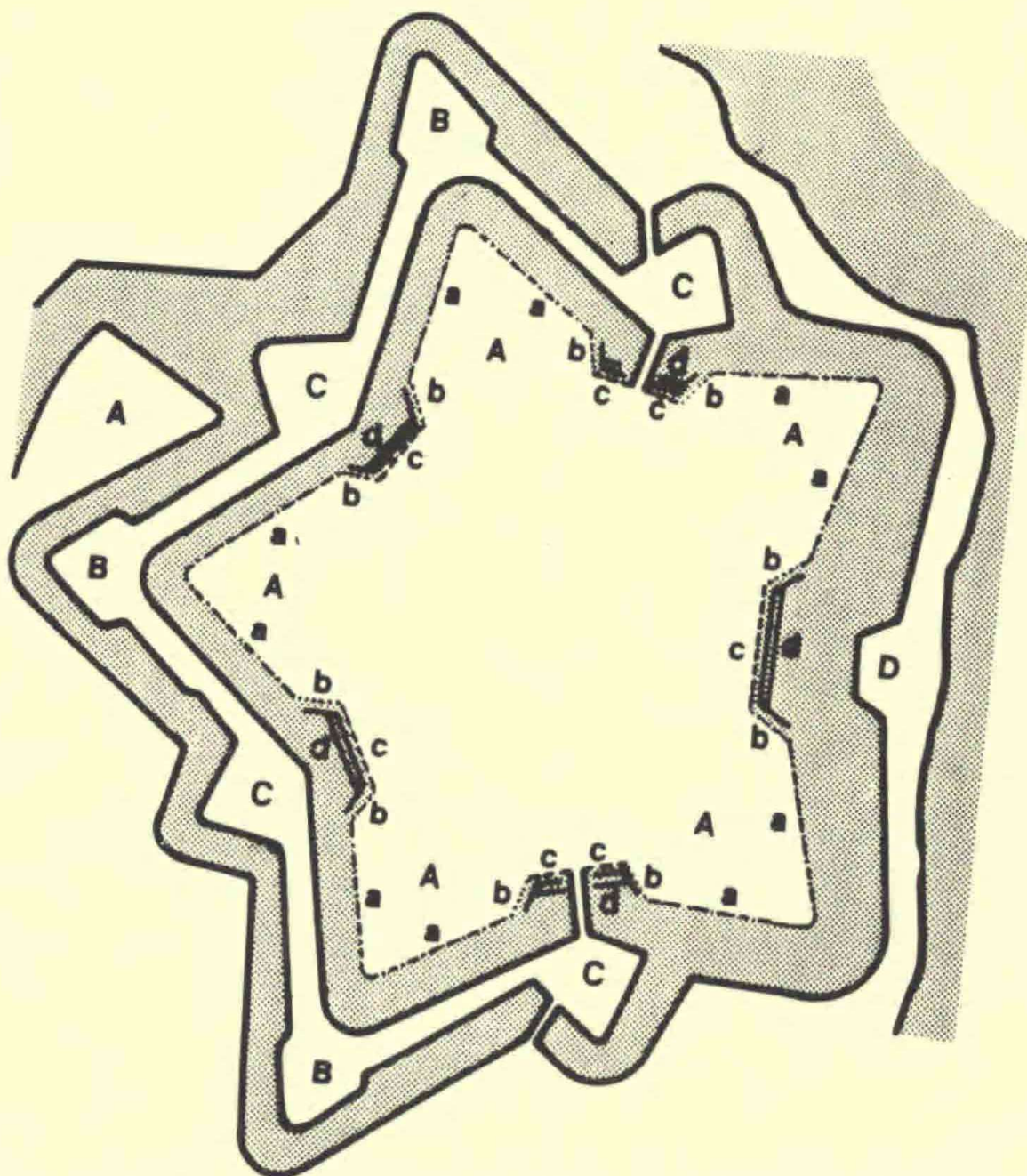

Fig. 4 De fortifikationstekniske betegnelser for voldanlæggets enkelte elementer (omtegnet efter figur side 16 hos Herluf Krabbe: *Kastellet gennem 300 år*. Martins Forlag 1964).

A: Bastion	C: Ravelin	a: Face	c: Curtine
B: Contregarde	D: Reduit	b: Flanke	d: Fausse-bray

En bastion er et firesidet, fremskudt voldanlæg, hvor de to yderste, skrå sider, der løber sammen i bastionens spids, kaldes facerne og de to bageste kaldes flankerne. Forbindelsesvoldene mellem bastionerne kaldes kurtiner. Foran flankerne og kurtinerne findes en lavere vold med en beskyttet gang bagved; dette anlæg kaldes en faussebraye. Foran faussebrayerne og bastionernes facer findes en smal sammenhængende bræmme, bærmnen, der kun er hævet lidt over gravens vand-spejl. Foran hovedvolden findes to slags voldanlæg, lavere end bastionerne i hovedanlægget. De der ligger ovenfor bastionens spidser kaldes contregarder; de, der ligger ud for kurtiner, raveliner.

»Ganske særegne er imidlertid Forholdene paa Strækningen mellem Vesterbrogade og Østerbrogade derved, at Forbindelsen med Forstæderne er indskrænket til de to Dæmninger over Søerne, Ladegaardsdæmningen og Nørrebroes Dæmning, til hvilke Planen dog forudsætter føjet en tredje Dæmning, som deler Sortedams Sø i omtrent lige store Dele«, altså igen problemet med vejene til forstæderne, som Wilkens var inde på 15 år tidligere.

Så kommer vi til parkproblemet: »I deres nuværende Skikkelse og Sammenhæng vilde Kiøbenhavns Volde ikke kunde bevares uden i høi Grad at hemme Samfærdselen mellem den indre By og de nye Quarterer. Man maatte i hvert Tilfælde gennemskjære Voldene paa mange forskellige Steder. Men derved vilde Voldpromenaden tabe sin Character af en bequem sammenhængende Promenade, idet de Spadserende idelig maatte stige op og ned. Endnu en Omstændighed vilde berøve Voldpromenaden meget af dens Værd, den nemlig, at den frie Udsigt over Omegnen gaaer tabt, naar Terrainet umiddelbart udenfor bebygges. Øiet vilde da udenfor – som nu indenfor – møde Husene i Høide med 3die Etages Vinduer. Skulde Voldene bevares for Spadserende, maatte tillige Gravene bevares, og Fæstningsterrainet omdannes til en Række Haveanlæg, adskilte indbyrdes ved Forbindelsesveiene mellem de to Dele af Byen, omtrent en paa hver 200 Alen. Denne Løsning vilde vel kunde give smukke Anlæg, men ved saaledes at bevare et bredt ubebygget Bælte vilde man, til Skade for Udviklingen, skabe to Byer, i Stedet for at give den ældre By en umiddelbar Udvidelse. En saadan Løsning er saa meget mindre tilraadelig, som Søerne tæt udenfor danne et andet Bælte ... men ved Bevaring af Volde og Grave paa den antydede Maade vilde deels for megen Plads ofres – til Skade for de communale Forhold og til Tab for Statskassen – deels vilde der vindes mindre i sanitair Henseende«.

I stedet lancerer kommissionen følgende forslag: »Væsentlig til Erstatning for Voldpromenaden er paatænkt Anlægget at brede beplantede Boulevarder ... Voldgaden er ikke dér (dvs. på Østervold i modsætning til Vestervold) valgt til Plads for Boulevarderne, tildeels fordi man da vilde miste de til Bebyggelse særdeles tjenlige Grunde langs Voldgaden, hvilke nu indtages af selve Hovedvolden. En Boulevard langs Voldgaden vilde desuden blive uregelmæssig (det har dog ikke generet kommissionen ved Vestervold). Dertil kommer, at man maa ønske, at nye Bygninger reise sig til begge Sider af Boulevarderne, Byens smukkeste Gader. Et Brud i Boulevardernes Linie bevirkes ved den nye botaniske Have, som er paatænkt anlagt paa Fæstningsværkerne mellem Gothersgades og Sølvgades Forlængelser«. Heraf fremgår det jo klart, at med placeringen af botanisk have er ideen med en sammenhængende boulevardlinie ikke gennemførlig. Udkastet viser jo også dette tydeligt – to usammenhængende boulevardstumper

forbundet af en af de foragtede voldgader. Kommissionen har næsten givet op. Længere henne kommer man så ind på parkproblemet: »Jo mere København udvides, desmere kræve sanitaire Hensyn, og overhovedet Hensyn til Befolkningens Tarv, at et større Parkanlæg findes i Nærheden af Byens Centrum. Dette er søgt opnaaet ved at udelukke fra Bebyggelse Areal mellem Gothersgades og Sølvgades Forlængelse. Dette Areal – 21 Tdr. Land – paatænkes benyttet til Plads for den botaniske Have, som skal flyttes fra Gammelholm; det vil tillige kunde afgive Plads for en zoologisk Have. Det Terrain, som er bestemt for den botaniske Have, ligger helt paa Fæstningsværkerne. En Omdannelse af disse maa derfor finde Sted; dog antages de couperede Former, og navnlig den dybtliggende Grav, at kunde bevares i Hovedtrækkene. Graven vil da komme til at danne en Sø i Haven. Denne Søes Vand vil kunde forfriskes ved Tilløb fra Sortedams-Søen gennem den allerede eksisterende til deels underjordiske Ledning ...« (denne ledning eksisterer endnu).

Endelig kommer der noget godt: »Tivoli formenes i Befolkningens Interesse at burde bevares, dog i en noget forandret Skikkelse, nemlig saaledes, at de mod vest fremskydende Spidser af det nu benyttede Glacis overgives til Gadeanlæg og Bebyggelse mod at den nærmeste Deel af Hovedvolden med foranliggende Grav føies til Tivoli«. Som bekendt gik det ikke således. Ved industriudstillingen i 1888 fik Tivoli ændret sine grænser og flyttede noget nærmere byen, dog ikke så meget som angivet i planen. Endnu et parkanlæg var dog påtænkt: »Helmers Bastion, tidligere Jarmers Skandse, som har dannet en Deel af samtlige Københavns forskellige Fæstningsvolde, bør bevares, paa Grund af den smukke Udsigt derfra over Omegnen henimod Frederiksberg Slot ... Det skyldes Banegaardens Beliggenhed, at paa dette Sted Udsigten fra Voldene ikke gaaer tabt«.

Endelig indeholder planen en tidsfølge for bebyggelsen, som i det store og hele følger Wilkens' plan.

I Kommissionsplanen har man altså nærmest demonstreret boulevardplanens umulighed og i konsekvens heraf fremsætter professor Meldahl det følgende år (1866) i »Illustreret Tidende« forslag om, at hele fæstningsterænet udlægges til parker.⁵ Forslaget, som i øvrigt ikke er motiveret, er begrundet sålunde: »Da Spørgsmaalet om Hovedstadens Udvidelse nu synes at gaae sin Afgjørelse imøde, bliver det Enhvers Pligt at yde sit Bidrag til, at denne Sag kan faae en moden Løsning«. Ak ja, dengang tog borgerrepræsentanterne demokratiet alvorligt. Forslaget indeholder i øvrigt næsten ingen detaljer. Nyt er det også, at næsten hele kastellet skal bevares. Uheldigvis lægger Meldahl dog en forlængelse af den oprindelige Esplanade ind gennem Dronningens Bastion.

Forslaget blev diskuteret, men fik i første omgang ingen indflydelse. Den 6. juli 1867 underskrev kongen en lov, ifølge hvilken vestsiden af Køben-

havns befæstning kunne overdrages til Københavns kommune. I loven var fastlagt visse regler for bebyggelsen, regler som i det store og hele fulgte sløjfningskommissionsbetænkningen. Så kunne stat og kommune gå i forhandling og det gjorde de. Den nedsatte kommunale-statslige forhandlingskommission »Fæstningsudvalget« endte sine forhandlinger i 1869 og i oktober samme år underskrives kontrakten, ved hvilken byen overtager det meste af volden. I kontrakten var dog indeholdt visse begrænsninger i rådigheden over arealet (de fleste fra 1867-loven), f.eks. skulle mindst 300.000 kvadratalen af det erhvervede areal udlægges til park. Ligeledes var grunden til den botaniske have holdt uden for handelen.

Botanisk have forlod vi, da man havde genoptaget sagen i 1865, fordi man ønskede at bygge en udstillingsbygning på den gamle haves grund. Den af konsistorium nedsatte kommission skulle udarbejde planen for flytningen og på universitetets vegne forhandle med ministeriet.

Sagen gik i hårdknude. Det bør indskydes, at universitetet dengang var selvejende og principielt finansieredes ved indtægterne af sine ejendomme. Ministeriet ønskede, at universitetet skulle tilbytte sig den nye have for den gamle. Det lyder jo som en god forretning for universitetet, da den nye have var større end den gamle. Det var det bare ikke. Universitetet skulle nemlig forpligte sig til kun at benytte det nye areal til videnskabelige formål, i tilfælde af nedlæggelse skulle universitetet ikke have fordel af grunden. Universitetet skulle altså forære sin meget værdifulde grund til staten mod at låne voldarealet. Yderligere var konsistorium bange for, at universitetet ikke havde midler til at indrette den nye have. Universitetet fastholdt altså den gamle have, hvis man ikke kunne få den nye som ejendom. I 1871 nåedes dog et egentligt mageskifte, idet universitetet fik voldterrænet til ejendom og staten fik grunden til udstillingsbygningen samt medejendomsret til 2/3 af resten af den gamle have, ligesom universitetet fraskrev sig dispositionsretten over resten af haven. Universitetskommissionen fuldførte imidlertid en plan over den nye have i 1870⁶ (vel at mærke for både have og museum), som i en betænkning tilstilledes rigsdagen. I betænkningen redegjorde professor Ørsted for principperne i planen (plantegeografiske). Selve planen menes hovedsagelig at være botanisk gartner Weilbach's værk, selvom han døde allerede i 1868. Planen omfattede en række drivhuse (og et museum) parallelt med kommunehospitalet, et arboret på facerne af Rosenborg Bastion og til dels også på Stadsoberstens Bastion. På Rosenborg ravelin anbringes et pinet og et salicet og en stenhøj i midten. Mose laves ved søen og et enårigt (systematisk) kvarter anbringes på glacisdelen. Planen er åbenlyst dårlig og den blev også skarpt kritiseret. Dybdahl (Landbohøjskolen) kritiserede dels haveanlægget, dels – og navnlig – placeringen, idet han mente, at haven ligesom den gamle ville blive omgivet af høje huse. Professor Didrichsen kritiserede planerne for museet (det var

for småt) og kammerherre Rømer kritiserede anonymt (under navnet C. Rasmussen, Havemand) med rette selve haveplanen og det økonomiske overslag, som han mente var alt for optimistisk (det var det også).

Warming forsvarede planerne (lidt halvhjertet) og efter flere indlæg rykkede professor Ørsted ud med sine velkendte personligheder⁷. Følgen var naturligvis, at der gik kludder i sagen i rigsdagen, indtil brygger, kaptajn Jacobsen tog sig af den og fik sagen ført igennem. Jacobsen blev medlem af havekommissionen, og ministeriet henstillede til kommissionen (dvs. universitetet) at tilkalde en sagkyndig havearkitekt. Kommissionen engagerede så H. Flindt og Tyge Rothe (1871) og enden blev, at Flindt tegnede haven og Jacobsen og Tyge Rothe drivhusene⁸.

Vi vender tilbage til Københavns kommune. Denne nedsatte i februar 1870 et udvalg, der skulle udarbejde planerne for anlæggene og bebyggelsen af voldterrænet. I dette udvalg sad tømrermester Kayser, der var formand for borgerrepræsentationen, højesteretsadvokat C.S. Henrichsen og navnlig etatsråd og professor Ferdinand Meldahl (også medlem af borgerrepræsentationen), professor Herholdt og generalmajor Carol. Det lykkedes Meldahl at få gennemført, at parkarealet fordobledes fra 300.000 til 600.000 kvadratalen. Planerne for parkerne godkendtes af kongen i 1872. Der findes flere planer i stadsarkivet fra denne periode (1871-73), men de afviger fra hinanden mest i gadeforløbet. Den oprindelige plan om at bebygge Sølvgades forlængelse blev kun delvis ført ud i livet. Dels forhindrede Gründer-krakket det, dels var man i mellemtiden kommet til at tale om boulevardbanen, og så længe dette spørgsmål ikke var afklaret, var det bedre at lade være med at gøre noget. I øvrigt havde man ved byggearbejderne på Vestervold og på den del af Nørrevold, der ligger omkring det nuværende Israels Plads erfaret, at voldterrænet var vanskeligt at pilotere, ganske som Wilkens havde forudsagt.

Der er ikke grund til at gå i detaljer med haveplanerne. Flindt fik i opdrag at anvende den eksisterende beplantning, hvad han af grunde, vi ikke kender, forsøgte at undgå. Han indsendte fire planer uden den eksisterende beplantning og fik dem alle i hovedet igen. Den femte plan vedtoges i 1876. I 1875 havde borgerrepræsentationen vedtaget, at mindesmærket for H.C. Ørsted skulle placeres på Hahns Bastion. Et medlem af borgerrepræsentationen fandt det skrækkeligt, hvis folk af den grund ville kalde anlægget for Ørstedsparken og frarådede derfor planen. Den gik dog igennem alligevel og i 1880 vedtog borgerrepræsentationen officielt at kalde anlægget for Ørstedsparken.

Aborreparken, som jo blev planlagt samtidig med Ørstedsparken, var den eneste kommunale park, der var forudsat af sløjfningskommissionen. Den blev nedlagt da nord- og vestbanen blev forbundet med hinanden.

Det yngste af anlæggene er Østre anlæg. For dette blev der *ikke* udarbej-

det nogen samlet plan. Parken blev hovedsagelig anlagt i 1876-1917 i forbindelse med museumsprojekter o. lign. Endvidere var det jo svært at gøre noget, så længe Kastellets skæbne ikke var afgjort (det blev den først efter århundred-skiftet) og boulevardbanen heller ikke var gennemført. Senere har man dog f.eks. indlagt en Rosenhave og en Rhododendronhave.

Man kan stadig erkende resterne af voldene i parkerne. Det er vanskeligst i Botanisk Have og Ørstedsparken, da de er de mest omgravede. Som tidligere nævnt står H.C. Ørsted på Hahns Bastion, som toppen er gravet af, men de nederste dele af facerne kan stadig ses mod søen ovre fra den gamle ravelin (på Farimagsgade- siden), til hvilken i øvrigt Anders Sandøe er forvist. Teknisk Selskabs Skole ligger på kanten af Ahlefeldts Bastion – erindret i Ahlefeldtsgade. I Botanisk Have ligger Christian Hansens observatorium på Rosenborg Bastion. Bygningens hovedakse flugter med den østlige face på bastionen og er derfor omtrent parallel med Jacobsens og Rothes Palmehus, der ligger på kanten af Rosenborg Ravelin.

Statens Museum for Kunst ligger også skråt i forhold til gadenettet, den ligger på kanten af Quitzows Bastion udfor Sølvgades Kaserne. I Østre Anlæg har stadsgraven i øvrigt overlevet relativt uændret, dog er en del afgravet jord fra bastionerne og kurtinen benyttet til at lave forbindelsesdæmninger over til ravelinerne. I stadsgraven er – på østsiden af Quitzows Ravelin – i dag en legeplads. Fra den kan man se over på facen af Peuchler's Bastion, den eneste som har den oprindelige højde (ligesom Rosenborg Bastion). Ganske vist er spidsen af bastionen med tilhørende fausse-brayes afgravet, men man kan dog stadig få et indtryk af, hvor store værkerne oprindeligt har været, ligesom de hule raveliner stadig kan erkendes. I fausse-brayerne på Peuchler's Bastion er i dag spadserestier, hvad der også er nede på bærmuren foran bastionen.

Hvis man vil have et indtryk af, hvorledes det hele oprindeligt har set ud, må man gå ud på kastellet, hvor hovedværkerne stadig er omtrent intakte. Vil man have indtryk af, hvorledes en voldpromenade har været, må man gå i Tivoli. Den knækkede allé er den oprindelige krone på ravelinen. I lavningerne bag denne ligger først Pantomimeteatret og så Glassalen. Når Nimbs hovedfløj er skrå i forhold til gadenettet og havens akse, skyldes det også, at den flugter med et knæk på ravelinen. Man må huske at Tivoli blev anlagt udenfor hovedvolden, på ravelinen ved Holcks Bastion.

Noter:

1. Wilkens, J.: Motiveret Forslag til en Udvidelse af København indtil Ferskvandsøerne. Tilligemed et Overslag over Bekostningen ved Sløjfningen af de nuværende Fæstningsværker og Anlægget af nye sammesteds af J.P. Købke. København 1854.
2. Seidelin, Conrad: Københavns Udvidelse indtil Ferskvandssøerne. Med tilhørende Kort. København 1858.
3. Ørsted, A.S.: Botanikens Stilling ved vort Universitet, samt Forslag til Oprettelsen af et botanisk Museum. Fædrelandet 1856, Nr. 275, 278 og 279.

4. Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Københavns Demarcationslinie og den indre By, efter Fæstningsvoldenes Sløifning, med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. (Udarbejdet ved den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission) Kjøbenhavn 1865.
5. Illustreret Tidende N. 329. 14. Januar 1866, p. 138-39.
6. Beretning over Universitetets paatænkte nye Have 1870.
7. Beretning over Universitetets paatænkte nye botaniske Have, i Tidsskrift for Havevæsen 1870-71, p. 209-24. J.A. Dybdahl (225-36), F. Didrichsen: Andre Bemærkninger i Anledning af »Beretning over Universitetets paatænkte nye botaniske Have« (241-50), C. Rasmussen: Betragtninger over Forslaget til den botaniske Haves Flytning (Tillæg til Nr. 17).
 Warming, Eug.: Et Indlæg i den nye botaniske Haves Sag. København 1870.
 Dybdahl, J.A.: Hr. Warmings »Et Indlæg i den nye botaniske Haves Sag«, i Tidsskrift for Havevæsen 1870-71, p. 289-300.
 Didrichsen, F.: Yderligere Bemærkninger i Anledning af »Beretning over Universitetets nye botaniske Have« (Tillæg til Nr. 20).
 Ørsted, A.S.: Et par Oplysninger til Docent Didrichsens »Yderligere Bemærkninger i Anledning af Beretning over Universitetets nye botaniske Have«. København 1871.
 Warming, Eug.: Mit sidste Ord om den nye botaniske Have. København 1871.
 Rasmussen, C.: Yderligere Betragtninger over »Beretning over Universitetets paatænkte nye botaniske Have«. (Tidsskrift for Havevæsen 1870-71, p. 353-71).
 Rasmussen, C.: Afsluttende Efterskrift ... foranlediget ved Sagens Behandling i Folketinget (Tidsskrift for Havevæsen 1871-72, 1-14).
8. Jacobsen, Jac. C. & Thyge Rothe: Beskrivelse af Væxthusene i Universitetets Botaniske Have i København. Med Oplysninger om Havens Anlæg og Ordning i 1871-74. København 1879.
9. Peter Wagner: cand.scient. 1970, hovedfag: Botanik, ansat ved Nationalmuseet 1966-72, ansat ved Botanisk Centralbibliotek fra 1972. Universitetslektor.

